

En degns skæbne i Åstrup sogn i det 18. århundrede

Af K. Høgsbro Østergaard

Man hører ofte den antagelse fremsat, at bønderne i Vestjylland ikke blev så ilde behandlede af herremanden i stavnsbåndets tid som bønderne på øerne. Det er muligt, at hoveriarbejdet ikke var så tungt og utåleligt som så mange andre steder, men der var områder, hvor bønderne mærkede herremandsvældets hensynsløshed og brutalitet. Her skal omtales et eksempel på hvordan en herremand, Stephan Ehrenfeld på Endrupholm, behandlede nogle af sine fæstebønder i Åstrup. Det viser tydeligt, hvordan en herremand på disse egne brugte sin magt til at bøje og ydmyge sine bønder. Sagen er omtalt i en udskrift af Skads herreds tingbog fra 1739, som jeg for mange år siden havde lejlighed til at se i godsarkivet på Endrupholm, før det blev afleveret til Landsarkivet i Viborg. Afskriften var på stemplet papir og omfattede 22 foliosider. Af denne retssag fremgår det, at en herremand har været så brutal, at man undrer sig over, at ingen højere retsinstanter har grebet ind. Baggrunden for retssagen var følgende: Omkring 1719 solgte Frederik den IV det meste af sit ryttergods i de vestjyske herreder. Han var i økonomiske vanskeligheder som følge af den »Store nordiske Krig«. På samme tid solgte han også mange af landsbykirkerne, som kronen havde overtaget efter reformationen. Således solgte han bl.a. en gård i Åstrup by,¹ til »Os elskelige Stephen Ehrenfeld og hans Arvinger til evindelig Arv og Ejendom uryggelig og uigenkaldeligt«. For at de solgte bønder ikke skulle være i tvivl om, hvad det indebar, at de

nu ikke var kronens, men herremandens fæstere, hedder det i skødet til Ehrenfeld:

»Huilked forskrefne Bøndergodz med ald deds Ejendomb, Bygninger og Huuse, Herlighed, Landgilde, Stedsmaal, Sigt og Sagefald, Egt og Arbejde og ald anden Herlighed, Ret og Rettighed, visse og uvisse Indkomster, Renter og Rette tilligelse, vere sig af Aggers og Eng, Skov, March, Krat, Heede, Kier og Moese, Fiskevand og Fægang, Tørvegrøft, Lyngskier, vaat og tørt inden og uden Marchskiel, aldels intet undtagen i nogen Maader i hvad Nafn ded have eller nevnes kand som nu dertil ligger og af alders Tiid dertil ligget haver og dertil med Rette ligge bør, saavelsom de paa bemeldte Gaardes Grunde staaende Huuse«.

Når dette skøde er formet så detaljeret, kan det vel ikke skyldes en angst hos Ehrenfeld for, at kronen ikke ville overholde salget. Det er sikkert formuleret så udførligt, for at bønderne ikke skulle være i tvivl om, hvem de nu var fæstere under, og at der ikke tåltes nogen som helst handlinger på egen hånd. Alt var herremandens, og de var fæstere og ikke selvejere. Man stiller sig dog uvilkårligt det spørgsmål: Mon bønderne i Åstrup nogensinde har fået noget at vide om, hvad der stod i dette skøde. Man har sine tvivl, når man ser, hvad der skete.

I den tid, da de var fæstere under kronen under Koldinghus rytterdistrikt, havde disse bønder i fællesskab opført et hus på 6 fag, et såkaldt »rytterhus«. Det har været et hus for den rytter, som de har skullet stille med i tilfælde af krig.² De har været forpligtede til at udruste ham og give ham kost og logi. Om disse rytterhuse fortæller Sigv. Ellkier-Pedersen i sin bog om »Rytterskoletavlerne« (Århus 1971, s. 9) følgende:

»Adskillige steder fandtes der flere af disse indkvarteringsgårde og ofte tillige særligt opførte rytterhuse til brug for de lejesoldater, som efter tidens skik tit medbragte både kone og børn. Disse indkvarteringsgårde og -huse nød langtfra de oprindelige ryttergårdes respekt, men blev snarere mødt med en skrækblandet vrangvillighed. De fremmede ryttere, som i fredsperioderne lå i landsbykvarteret førte sig tit frem med ekstra krav og en brovtende eller nedladende fremtræden, så der langtfra rådede noget tillidsforhold mellem dem og den betalende befolkning, og særlig dybt blev dette skel i de tilfælde, hvor en lokalitet ved for sendrægtig skatteindbetaling ligefrem blev belagt med en rytterindkvartering, indtil alle restancer var betalt.«

*Stephan Nielsen Ehrenfeld,
Endrupholm (1680-1741).*

Nu da de ikke længere var »ryttergods-bønder« er rytterhuset blevet tomt og ledigt. Det siges at have ligget på Niels Hansens og Laurids Jørgensens grund, »strækkende sig til alle Sider til den almindelige Vej«. Hvor det har været, har jeg ikke nøjagtigt kunnet finde ud af.

Samme år, som Endrupholm køber gården, får Åstrup og Starup sogne en ny degn. Det var en ung mand, Jens Stephansen Gadbjerg fra Gadbjerg ved Vejle. Han var ikke student, næppe heller en falleret student, som det ellers ikke var ualmindeligt i de tider. Kunne man ikke blive præst, kunne man blive degn, som Per Degn i »Erasmus Montanus« af Holberg. Hvad var nu mere naturligt og rimeligt, end at man tilbød den unge degn rytterhuset til degnebolig? Det var nu tomt og lå jo nær ved kirken og de har af velvilje tilbudt ham det lille hus. Vi har ordlyden af det skøde, som blev udstedt. Da bønderne i fællesskab har opført huset, har de selvfølgelig tænkt, at det har de nok kunnet gøre, uden at det har været forkeret. Det måtte da være deres hus. Skødet lyder:

»Vi underskrevne Dannemænd, samtlige boende udi Aastrup, Laurids Jørgensen, Peder Sørensen, Niels Lauridsen, Christian Christensen ibi-

dem kiendes og herved vitterliggør, at det Ryttehus, som staar paa Enden af Kirketægten og bestaaer af 6 Fag, som os tilforn, der samtlige paa egen bekostning haver ladet samme Huse opsætte haver vi alle frivilligen hvad Bygningen angaar fra os og vore Arvinger solgt og afhændet og skjødt til evindeligt Arv og Eje til vor Sognedegn Jens Stephansen Gadbjerg og Arvinger, saa som vi og herved sælger og Skøder ham samme hus til at nyde, bruge, beholde som han selv bedst veed og kand og at bo deri eller ganske bortflytte Huset når han lyster uden nogen vores Tiltale Hinder eller Forfang i nogen Maade. Og dersom vor Sognedegn, Jens Stephansen skulle blive ildeholden i dette Huses Kiøb formedelst Mangel af Hjemmel, da forpligter vi fornævnte Dannemænd os til samtlige ikke alleniste at betale ham hans Penge igen, som han os har givet, men endog at svare ham og hans Arvinger efter Loven for uhjemmelt og som mit Hus, der er mig skjødt af Bymændene i Aastrup, som det tilhørte og mig nu tilhører, staar oprejst paa de tvende Mænds Grund i Aastrup, nemlig Niels Hansen, Laurids Jørgensens. Og som samme Mænd, ingen Magt haver at sælge Grunden, saa haver jeg i Mindelighed med dennem indgaaet dette Lejemaal med de tvende fornævnte Mænd deres Livstiid, at jeg aarlig skal give dennem til en Kiendelse for samme lejede Grund, som Huset staar paa og strækker sig til alle Sider til den almindelige Vej, een Mark danske aarlig saa længe jeg behager derpaa at bo og lade Huset der staa og der mod forpligter de sig til at opsætte Diger om samme Grund ubehindret og dersom jeg skulde behøve eet Fag eller tou eller tre til Huset, de ej at disputere, langt mere at fortryde, at jeg nyder Grunden til min Brug, dennem uden Skade.

Overskrevne at være ligelydende efter Originalen testerer:

Jens Stephansen Gadbjerg

Til Vitterlighed

Hans Olufsen

Christen Sørensen

Det er jo temmelig tydeligt, at de gæve »dannemænd« inderst inde har haft en fornemmelse af, at det ikke var helt juridisk holdbart det »skøde«. Det er på stemplet papir, men det er næppe en jurist, der har formuleret det. De tager forbehold, i tilfælde af at de ikke har hjemmel til at skøde det, og kalder det i næste øjeblik et lejemål, og at de ingen magt har til at sælge grunden. De sælger huset og udlejer grunden det står på. Den unge degn flytter ind i det lille hus, og han holder bryllup^s med sin kæreste, Kirstine Jørgensdatter fra Hedeager, og det hele er idel glæde. Degnen udvider huset med nogle fag, og han dyrker sin havejord og synger i kirken i Åstrup og kører antagelig med præsten til Starup og tager del i sognets liv i

sorg og glæde. Alt tegner lyst og godt. De to gårdmænd, på hvis grund huset ligger, får deres leje af havejorden, og han bor trygt i sit lille hus. Der er langt til Endrupholm, og herremanden kommer ikke til Åstrup hver dag og ridefogeden heller ikke. Bønderne betaler deres landgilde og tager næppe ret meget del i hoveriarbejdet; dertil bor de for langt fra gården. Men glæden varer kun kort. Året efter står der i kirkebogen: »1722 den 2 April døde Degnen Jens Stephansen Gadbjergs Hustru Kirstine Jørgensdatter straks efter Fødslen« – og 14 dage efter døde barnet – en dreng! Nogen år senere må han være blevet gift igen, for 1727 står der, at da døde degnens hustru, 35 år gammel. Fornavnet ulæseligt, men hendes efternavn er Sørensdaughter. Fæstere, som har »skødet« ham rytterhuset, glider ud af billedet og bliver erstattet af andre. Måske de dør. Kirkebogen for Åstrup er næsten helt ulæselig, og der er flere huller i den. »Mester Laust«, som præsten kaldes, (hans store smukke gravsten står i kirkens våbenhus) hører man ikke noget om. Han var en meget lærd og afholdt præst, og han kan næppe have været uvidende om, hvordan det er gået til med rytterhusets anvendelse til degnebolig. Han har antagelig lukket det ene eller begge øjne for den transaktion. Der går mange år i fred og ro. Da hænder det, at de nye fæstere bliver uenige med degnen om afgiften på havejorden. De går da til herremanden på Endrupholm. De er åbenbart uvidende om det 18 år gamle skøde og søger medhold hos Ehrenfeld i deres krav til den fattige degn. Da Stephan Ehrenfeld bliver klar over forholdene, indstævner han omgående degnen og hans tre fæstebønder for Gørding-Malt herredsting.

Den 11. juni 1739, hedder det i tingbogen, kom ridefogeden Hans Fogh fra Endrupholm på tinget med tvende varselspersoner, Thomas Sørensen af Hjordkær og Christen Hansen af Bolding. De aflagde ed på, at de for otte dage siden havde været i Åstrup og forkyndt stævning (varsel) for degnen og alle bønderne »inden deres Døre og Bopæle« og talt med nogle på hvert sted undtagen Peder Sørensen og Christen Smid, hvorfor de gav varslene til

kende for naboerne, som lovede at sige det til dem, når de kom hjem, at de skulle møde på tinget på en nærmere fastsat dag.

Da den fastsatte dag kom, og retten var sat, var der imidlertid kun mødt tre af de stævnede fæstere fra Åstrup by, nemlig Niels Jørgensen, Christen Jørgensen og Peder Larsen. Degnen var der heller ikke. Da herredsfogeden blev klar over, at de tiltalte ikke var mødt, spurgte han, hvorfor de ikke var kommet. De fremmødte mænd fra Åstrup fortalte ham da, at degnen ikke var kommet, fordi hr. biskoppen i Ribe var i sognet for at visitere og desårsag måtte degnen »beobagte« sit embede og kunne ikke møde ved tinget den dag. Biskoppen har været Hans Adolf Brorson. Hvorfor de andre ikke var mødt, får man ikke at vide. De har vel foretrukket at gå i kirke den dag i stedet for at gå til ting, hvad man jo i grunden godt kan forstå. Det har herredsfogeden Søren Bjerrum fra Bryndumdam åbenbart også kunnet forstå, for han udsatte sagen til 25. juni. De mødte fra Åstrup fik så pålæg om at varsle dette for dem, der var blevet væk, Laurids Jørgensen, Peder Sørensen, Christen Christensen og degnen. De tre var fæstere under Kærgaard og ikke under Endrupholm, og de har nok heller ikke haft lyst til at møde, fordi de har tænkt, at det ikke vedkom dem, det mellemværende med Endrupholm.

Torsdagen den 25. juni kom sagen så for igen. Denne gang var de alle mødt undtagen Laurids Jørgensen og Peder Sørensen. Ridefogeden forlangte besked af degnen om, med hvad rettighed han i så rum tid havde beboet det såkaldte «rytterhus». Degnen svarede ikke på det spørgsmål, men bad om at sagen igen måtte blive udsat, for at han kunne få lejlighed til at tale med herremanden på Endrupholm om det, for som han sagde: »— om ikke hans Velbyrdighed uden Proces vile see ham conserveret, saasom det hverken var hans Evne eller Villie at indlade sig paa Proces og Vidtløftighed med velbemeldte gode Herre«. Ridefogeden gik med til det, da han intet fandt, der kunne være til hinder for det, men, føjede han til:

»Hvis ikke Sagen fik det ønskede Udfald, at Hr. Gadeberg da som forhen maatte paalægges at fremvise sin Adkomst til Huset«. Så udsatte herredsfogeden igen sagen i 14 dage.

En af de næste dage har degnen så gået fra Åstrup til Endrupholm for at bede herremanden om nåde. Det blev en meget kort forhandling. Det fremgår af sagens akter, at da Gadbjerg kom derover, »stod Herremanden rejsefærdig fra Gaarden og ikke paa den Tid havde Lejlighed til sligt at afgjøre«. Gadbjerg fik besked om at måtte komme igen en anden gang, men det gjorde han bare ikke. Han er blevet klar over, at der vist ikke var noget at gøre og har besluttet at lade sagen gå sin gang – og det gør den.

Den 23. juli er der igen møde på tingstedet. Ridefogeden fremlægger ordlyden af det skøde, som bønderne havde givet Gadbjerg på huset, og et skriftligt indlæg på sin herres vegne, hvori han kræver degnen dømt til at rømme huset og nedbryde de fag, som han har føjet til det. Endvidere kræver han de to fæstebønder, på hvis grund huset står, dømt til at miste deres fæste, for »selvom de ikke har solgt Huset, saa har de fremlejet Huset«. Endelig beskylder han Gadbjerg for at han, skønt sagen har været udsat, ikke en eneste gang i de 6 uger har talt med hr. Ehrenfeld om sagen og vist, at det var hans alvor at få sagen forligt! (Denne påstand er jo i strid med sandheden, men det synes ikke at genere ridefogeden). Han hævder også, at Gadbjerg har fået efterretning om, hvad tid han skulle møde, men at han da blev hjemme »saa Skylden er Gadbjergs og ikke Hr. Ehrenfeldts«. Den tredje fæster, Christen Jørgensen, slipper for at blive inddraget i sagen, da han er uden lod og del i den ejendom og jord, som degnen har brugt. Inden domsafsigelsen erklærer de to anklagede fæstere, at det har været imod deres vilje og minde, at degnen har brugt deres jord og ejendom, da de ikke har kunnet forhindre det formedelst deres formænds kontrakt med degnen. Gadbjerg prøver igen at få sagen udsat og lover at forskaffe det nævnte købsbrev tilveje til

»Eftersyn og Conferentze« med herredsfogeden i hans hus i Skølvad inden 14 dage, men det hjælper ikke; retten dømmer, som ridefogeden på »velbyrdig Hr. Ehrenfeldts Vegne« forlanger. Degnen skal inden 1. maj 1740 »kvittere forbemeldte 6-fags hus« i den stand det nu forefindes, samt bortskaffe og ryddeliggøre stedet og det fag hus, han siden den 13. februar 1721 har ladet tilbygge og betale processen. »Han maa selv søge Regress overfor Bønderne, som han bedst veed og kand««. Omkostningerne ved processen beløb sig til 4 mark.

De to fæstere, Niels Jørgensen og Peder Lauridsen, som efter rettens mening, »havde handlet imod deris i Retten fremviste Reversal Fæstebrev og fortiede denne Grunds Bortlejelse i de 9 Aar, de havde haft deres Gaarde i Fæste, den ene paa 8, den anden paa 9'ende Aar«, blev dømt »efter Loven og deres Husbonds Paastand at have deres Fæste forbrudt og desforuden pro persona betale udi Processens Omkostning 2 Mark danske, alt inden 15 Dage efter denne Doms lovlige Forkyndelse«. Underskrevet Gørding-Malt herreders ting den 27. august 1739. Den barmhjertighed blev der dog vist de dømte, at dommen af hensyn til den kommende vinter, først blev forkyndt året efter, den 30. maj 1740.

Nu kunne sagen synes at have fået sin afslutning til hr. Stephan Ehrenfelds tilfredshed. Han havde fået degnen og fæsterne smidt ud og skulle nu til at indkassere den mistede fortjeneste. Han har ansat nye fæstere på sine to gårde og velsagtens søgt at finde en ny lejer til det gamle rytterhus, så han kunne få huslejen og afgiften på grunden. Da kommer nemesis i form af skoleforordningen af 1739, der pålægger degnene i sognene at holde skole for børnene og kræver, at den største lodsejer i landsbyerne skal stille lokaler til rådighed for undervisningen, samt jord til underhold for læreren. Den største lodsejer i Åstrup var hr. Stephan Ehrenfeld på Endrupholm! – Han døde dog kort tid efter i 1741, inden denne lov blev gennemført i sognet, men mon ikke han har været stillet overfor dens krav forinden? Han har åbenbart ikke haft lyst til

at gennemføre den, hvad man egentlig godt kan forstå og har forhalet sagen. Den 7. september 1741 blev den første skolefundats udarbejdet, og den ny ejer af Endrupholm, Tøger R. Teilmann måtte nu til at opfylde lovens bestemmelser. I skolefundatsen, som findes i Landsarkivet i Viborg, står der om skolebygningen at »den er af mig (Teilmann), som største Lodsejer i Sognet ved fornøden Tilbygning gjort bekvem til at rumme Ungdommen«.

Det er nok det gamle rytterhus, som har fået de fag tilbygget igen, som degnen blev dømt til at rive ned. I samme skolefundats står der, at skoleholderen (d.v.s. degnen) skal have 1 læs tørv af hver halve gård i hele sognet, samt græsning til 2 køer og 6 á 8 får, »hvilken Græsning ham forskaffes af *Aastrup By alene*, uden noget vederlag af de andre i Sognet i Henseende deres Ungdom saa meget bekvemmere og med mindre Besværlighed kan søge Skolen«. Så har degnen fået hus og jord, sådan som han før tildels havde haft det i 20 år. Denne skole i det gamle rytterhus må have vist sig for lille, for i 1752 opføres en hel ny skolebygning. Nogen nærmere begrundelse gives ikke (indberetning til biskop Bloch i Ribe 1765). Den har ligget syd for præstegården i haven til det nuværende matr. nr. 2 ved vejen fra Åstrup til Gettrup og Holsted. Det synes dog ikke at være blevet lettere for degnen, som nu også er blevet skoleholder, for han sender en klage til biskoppen, hvori han siger: »Jeg maa laane af en og betale den anden med«. Sognepræsten taler også hans sag overfor biskoppen i en senere skrivelse, hvori det hedder:

»Kjære Fader! Hjælp min stakkels gamle Degn til Rette, saa vidt De kand, tael et got Ord for ham hos hans Eksellence Hr. Stiftamtmand von Holstein. Et got Ord tør finde et got Sted; giøre Deres yderste Fliid for at hjælpe denne gamle Mand til sin fortjente Skoele Løn.«

Man synes at have været tilbageholdende i Åstrup sogn med at udrede de 6 rigsdaler til skolelæreren. Det kan skyldes den fattigdom, som prægede forholdene på disse hedeegne, men det kan også skyldes, at mange børn har haft så lang vej til skole, at de ikke har kunnet komme i

skole om vinteren, og så har bønderne i Bolding, Tvile og Gettrup og de mange andre enestegårde ikke syntes, at de havde nogen grund til at betale skolepenge. Det hedder om skolevæsenet i den førnævnte indberetning til biskoppen i 1765 at »nu er der en bestandig Hovedskole i Byen Aastrup, hvor Degnen holder Skole saa længe Børnene gaar deri«, men tilføjes der forsigtigt: »Der kommer gierne ingen deri efter Marts Maanedes Udgang indtil November Maanedes Begyndelse«. Om biskoppen og stiftamtmanden har foretaget sig noget for at lette kårene for den nu gamle degn, har jeg ikke fundet noget om. Han døde kort tid efter i 1767, efter at have været degn i de to hedesogne i 47 år; mon ikke man har lov at bruge udtrykket »mæt af dage«.

Om fæsterne, der blev dømt fra deres gårde, har jeg ikke fundet noget. De har vel næppe fået en fæstegård under en anden herremand og er måske blevet »inderste« eller daglejere enten i sognet eller udensogns.

Tilbage bliver et indtryk af nød og fattigdom, såvel blandt bønderne, som hos degne og skoleholdere og et uhyggeligt vidnesbyrd om en herremands hårdhed på grund af, at han ikke har fået 1 mark årligt i danske penge af et lerklinet bindingsværkshus på 6 fag med lyngtag og et stykke jord af »Sand Grus og ringe Muld«, som præsten Niels Holgersen Olivarius kalder jorden i sognet i 1765.

Noter

1. Kronens Skøder 16. Sept. 1720.
2. I kirkebogen nævnes to ryttere, som har boet i dette Hus. 1694 hedder det at »den manhaftige rytter Simon. . . . af Major Claudes Compagni, Brusdorf's Regiment, blev viet i Kirken«. En anden rytter er nævnt 1718, da der står, at da »døde rytter Henrik Henriksens søn Hans, 30 Dage gammel«.
3. Trolovet 6.2. 1721; viet 9.3. 1721.

Knud Høgsbro Østergård. Født 1900, fhv. sognepræst. Særmærksvej 14, 6670 Holsted.

Forskellige artikler i »Fra Ribe Amt« 1938 ff., »Kuml« 1954, »Vartovbogen« 1956, »Skalk«, »Vejle Amts Årbog« 1957, »Aarbøger for nordisk Oldkyndighed« 1961 ff., »Ribe Stifts Årbog« 1950, »Dansk Hjemstavn« 1972, »Starup Sogn« 1972, »Kirke og Folk« 1978, m.fl.